

Dömötör Tekla

A NŐI MUNKATILALOMHOZ FÜZŐDŐ ETIOLÓGIAI
MONDÁK

A *Werden und Wesen der bukolischen Poesie* című tanulmányában¹ (mint előbb is néhány értékes munkájában)² Trencsényi-Waldapfel Imre érinti a téli népszokások dramatikus és maszkos alakoskodásának kérdéskörét, a hozzájuk kapcsolódó etiológiai mondák kérdését, utalva egyben néhány ókori motívum változatlan továbbélésére a délkelet-európai népek folklórában.

Az ünneplések tetőpontja általában a karácsonytól háromkirályok napjáig terjedő időszakra esik. A kelet-európai népi hiedelemvilágban ebben az időszakban démonikus lények (az elhúnyt ősök, szellemek, angyalok stb.) veszik körül az embert. Ezeket a démonikus lényeket a népszokások gyakran álruhát öltő alakoskodók és maszkok által jelenítik meg. Az álruhás és maszkos alakoskodás összefüggésben van a mágikus eljárásokkal, a varázsszövegekkel és az adománygyűjtéssel. Ezekhez a napokhoz továbbá különböző munkatilalmak fűződnek.³

A tél derekán tetőpontjára hágó ünnepkört Kelet-Európában novemberben és december elején egy sor jeles nap előzi meg, s ezekhez *női munkatilalmak* kötődnek. E napok egyikén jövendölik meg gyakran a lányok férjhezmenetelét is. E napokhoz továbbá néha maszkos-jelmezes felvonulás, adománygyűjtés, szerencsekívánságok és alakoskodó játékok kapcsolódnak. Jellemző ezenkívül rituális ételek – főleg kenyér és kása készítése.

Trencsényi-Waldapfel Imre ezek közül az ünnepek közül fent hivatkozott tanulmányában a bolgár farkasünnepet és a hozzá fűződő etiológiai mondát említi. „XIX. századi feljegyzések bizonyítják, hogy például Bulgáriában ez az összefüggés szerves egészként él tovább, talán az a momentum is, amelyet az antik hagyomány a leghomályosabban fogalmazott meg: éspedig Harpalyke, a rabló nőstényfarkas szerepe” – írja a szerző. „Amikor ugyanis beköszönt a tél... novemberben megrendezik az úgynevezett ‚farkasünnepeket’, amelyek egy etiológiai mondán alapulnak; az etiológiai monda megléte – mint gyakran más esetben is – feltételezi egyébként, hogy az általa megalapozott szokás korábban is létezett. Az emberek elhanyagolták a farkasünnepeket, a farkas azonban bizonyította, hogy joga van hozzájuk. Egy asszony nem tartotta meg az ezekre a napokra vonatkozó sajátos hagyományokat és foltozni kezdte férje

kabátját. Kisvártatva azonban egy farkas kiragadta kezéből a kabátot, letépte róla a foltot, majd eltűnt az erdőben stb.⁴

A novemberi farkasünnep és a hozzá fűződő női varrástilalom nemcsak Bulgáriában, hanem más balkáni népeknél is ismert. Az újjörögöknél a farkasünnep időpontja november 11-e, a Menasz-nap,⁵ ekkor a pásztorlányok nem vehetnek ollót a kezükbe, mert az olló fonállal van kapcsolatban, és ezzel megkötnék a farkas száját is.

A farkasünnep és a hozzá fűződő varrástilalom a délszlávoknál más időpontra is eshet. Schneeweis a november 21-i Mária-ünnepet említi a farkasünnep napjaként. „A *Vavedenije* ‚Mária bemutatása a templomban’ (Homolje környéke), *Sv. Prečista* ‚A tiszta Boldogasszony’ (Boljevac) napja, november 21-e, Homolje környékén a farkasok legyőzésének ünnepe.”⁶

A farkasünnep és a hozzá fűződő varrástilalom csak egyike azoknak az október és november közti népi ünnepeknek, amelyekhez női munkatilalom kapcsolódik. Csicsarov erről a következőket írja: „A forradalom előtti falu hétköznapjainak és agrárteendőinek kalendáriumában olyan kiemelkedő dátumok vannak október és december között, amelyeket – főleg az asszonyok körében – jeles napokként tartottak nyilván. Ezekre ők úgy tekintettek, mint sorsuk, életük és munkájuk patrónusainak ünnepnapjaira.”⁷

Ezekhez a napokhoz általában női munkatilalom kötődik: ilyenkor tilos a szövés, varrás, kenyérsütés, tűzgyújtás vagy bármilyen más női munka.

Ilyen nap az oroszoknál például szeptember 1-je, október 14-e és 21-e, november 21-e (Mária bemutatása a templomban), november 24-e (Katalin napja), december 4-e (Borbála napja), valamint december 9-e. Ezeknek a jeles napoknak nőiünnep-jellege és a hozzájuk fűződő női munkatilalom ismert más kelet-európai népeknél is. Ezek közül kimondottan női ünnepnapnak számít a görögöknél november 21-e, Mária napja, továbbá a Borbála-nap – ezen a napon az asszonyoknak nem szabad seperniük. A szerbeknél és a horvátoknál alapjában véve ugyanezek a dátumok jelentősek: november 21-e (Mária napja); Katalin napja, amikor nem szabad fonni; továbbá Borbála napja, a katolikus horvátoknál és szlovéneknek pedig Luca napja is.⁸

Ezeknek a munkatilalommal egybekötött női ünnepnapoknak nálunk is egész sora ismert; a magyaroknál december 13-án, Luca napján éri el csúcspontját az ünnepsorozat. Hasonló a helyzet a nyugati keresztény egyházhoz tartozó szomszéd népeknél, a szlovéneknél, a horvátoknál, szlovákoknál, morvákknál és az osztrákoknál. Mindezeknél a népeknél központi jelentőségű a Luca-nap.

Nem ismeretlenek számunkra azonban a novemberi és december eleji munkatilalmas napok sem. Általában ezeken a napokon jövendöltették meg a lányok férjhezmenetelét, s ezeken a napokon készítettek rituális ételeket: aprósüteményt, pogácsát, kását.

November 21-éhez, boldogságos Szűz Mária bemutatása napjához nálunk is női munkatilalom tartozik. November 25-én, Katalin napján házasságjósoló műveleteket végeznek. November 30-a női munkatilalmas nap, ez a nap a szerelmi jóslások napja is. A Dunántúlon Borbála napján volt munkatilalom, tüzet is csak férfiak gyújthattak. S bezárólag munkatilalom kötődött Luca napjához

is: a magyarságnál ehhez a naphoz fűződik minden olyan mágikus eljárás és babona, amely más kelet-európai népeknél hasonló napokhoz kapcsolódott.⁹ Ilyenkor bűbájoskodnak az aprójóság körében, Luca-napi pogácsával jósolnak, s kezdik el a Luca széke készítését stb.

Az utóbbi években több, magyar és horvát női munkatilalomhoz fűződő Borbála- és Luca-napi etiológiai mondát jegyeztem le. A Luca-napi babonák egyformán ismertek a magyaroknál és a délszlávoknál is, Borbála napjának főleg a délszláv falvakban van nagy jelentősége. A Borbála-napi babonák és szokások megegyeznek a Luca-napiakkal – itt szemmel láthatóan az ünnepnap kettőződés ismert jelenségét konstatálhatjuk.

Luca napján a magyar és délszláv falvakban Lucát néha álarcos alakoskodók jelenítik meg. Borbála megjelenítése csak a délszláv falvakban fordul elő.¹⁰

A Borbála- és Luca-naphoz fűződő magyar, horvát és vend etiológiai mondák közös sajátossága, hogy a védszent mindig megbünteti azokat, akik megszegik a munkatilalmat. A magyarázó mondáknak ez a típusa kétségkívül összefügg a maszkos alakoskodás szokásával. Az „igazi” Luca vagy Borbála a maszk mögül figyelni a lányok és gyerekek viselkedését, ezért is jutott neki az ellenőrző szerep a mondákban. Körbejár mindent, hogy megbüntesse azokat, akik megszegik a tilalmat.

A Lucát megjelenítő Luca-alakoskodó általában fehér leplet hord; arca előtt szitát tart, vagy szarvak vannak a fején. Borbála maszkos megjelenítése meglehetősen ritka. 1966 decemberében alkalmam volt Horvátkimlén jelen lenni a falu horvát anyanyelvű lakóinak álarcos Borbála-alakoskodásán. Borbála fehérben jelent meg, arcát is fehér fátyol borította, kezében fakanalat tartott. Ugyanott Luca is fehérbe öltözötten járja körbe az utcákat, fakanál helyett azonban leginkább sodrófát tart a kezében.¹¹

Szlovák, cseh-morva és osztrák területen a Lucának (azaz megfelelő másának) madárcsőre vagy félelmet keltő maszkja van.¹²

A Luca-figura ellenőrző körútjairól és büntetéseiről szóló etiológiai mondák országszerte ismeretesek. Ezek közül egyesek a mosástilalomhoz fűződnek: Luca az asszonynak a fejére borítja a mosóteknőt, ha az megszegi a mosástilalmat.

„Luca napján megen csak valamikor úgy történt, hogy Luca-napkor párolt az asszony. Aztán jön egy asszony, asszongya:

– Hát te mit csinálsz?

Azt mondja:

– Mosok.

– Tudod-e, mi van ma?

– Tudom – azt mondja –, Luca van. Mire az ideér, addig én kimosok, kipárolok.

Aztán a párolósajtárt Luca a hegyibe borította, büntetésbül.”

(1963, Szentmihályhegy, Somogy megye)¹³

„Eccer egy asszony átment a szomszédba, hát látja, hogy a szomszédasszony mos. Mongya neki:

– Há maga mos? Máma Luca van!

– Ó, mire a Luca-puca eljön, addig haccó kimosok.

Ahogy azt kimondta – éppen a kezibe vót a sulyok – kővé vált.”

(1963, Soltvadkert)¹⁴

A kővévált mosónő motívumát már Ipolyi Arnold is említi a XIX. században:

„Hontban a szántón hővíz források közt látható egy lúgozókatlan alakú szikla, fölött álló emberi alakkal, alóla pedig kénköves forróvíz bugyog elő: a rege szerint Luca napján a szokás ellenére lúgozott egy komámasszony, szomszédja látta, megbotránkozott, s reá kiálta: hej, komámasszony, mit lúgoz kié Luca napján! Míg a Luca megjő, felele a másik, meglúgozom én addig, de alighogy kimondta, máris kővé vált lúgzójával együtt.”¹⁵

Luca komolyan veszi a fonás- és szövéstilalmat is. Orsót dob be az ablakon, vagy „összevarrja a tyúkok fenekét”, ha a gazdasszony aznap varr. A következő dunántúli történet arról szól, milyen büntetésben részesült az az asszony, aki Luca-napon szőtt.

„Ugye nem szoktunk dolgozni egyáltalán. Egy nő dolgozott, a Luca ott megjelent neki és kérdezte, hogy mér dolgozik máma? Nem tuggya, hogy Luca van. Felel, hogy: Mire a Luca ideér, addig én elvégzem a szövést. – A Luca bizony előbb odaért és azt a kicsiny kis darabkát nem tudta bevégezni. Volt talán még egy méterre való szövés és azt nem tudta elvégezni.”¹⁶

A Luca-napon végzett munka szennyé válik.¹⁷ Somogy megyében hallottam még egy magyarázatát a Luca-napi munkatilalmaknak: „Luca napján tehát tilos varrni, de tilos Borbála napján is. Ismerik a hajdinakását, ugye? A hajdinakását sem törték Luca napján. A régi öregek mondogatták: ha ezt nem tartjuk meg, a fejszenyél lejön a fejszéről, szóval mindig lötyög, akárhogy ékelik, mindig lepottyanik.”¹⁸

A maszkos alakoskodás és az etiológiai monda közti összefüggés különösen akkor látható tisztán, ha szemügyre vesszük azokat a munkatilalmi etiológiai mondákat, amelyek maszkos alakoskodással nem járó ünnepnapokkal kapcsolatosak. Ezeknél a mondáknál vagy a munka lesz eredménytelen, vagy bűnhődik az, aki szembeszegül a tilalommal, de a sértett istenség nem jelenik meg személyesen, antropomorf alakjában.

Az úrnapiján süttött kenyér véres lesz vagy kővé válik. A szent kereszt napján süttött kenyér kővé vagy varanggyá válik. Azt az asszonyt, aki újhold ünnepén vagy vasárnap kendert áztat, a kígyó így fenyegeti:

„Elment az asszony kendert mosni. Azt mondja, hátha hétfőig elázik a kender, s akkor már nem lesz jó. És ahogy mossa a kendert, ez az asszony, az Irén, odajött egy koldús ember. Mondja neki:

– Te asszony, tudod-e mi van ma?

– Tudom.

– Akkor miért csinálod?

– Azért jöttem reggel korán, hogy mise előtt elvégezzem. Mert holnapig hátha elázik a kenderem.

– Hát – asszonya –, mit szeretnél jobban? Gyereket szoptatni vagy mindjárt meghalni?

Azt mondja az asszony:

– Hát akkor inkább gyereket szoptatok.

És ezen pillanat alatt a kígyó kígyútt a vízből és körültekeredett a derekára és szopta az asszonyt.¹⁹

Az újhold péntekjéhez vagy a vasárnaphoz fűződő női munkatilalom áterjed a hét egyes napjaihoz kapcsolódó munkatilalomra is. Magyar nyelvterületen az utóbbi évtizedekben az úgynevezett *kedd asszonyára* vonatkozó adatokat már nem lehetett gyűjteni. A múlt században Ipolyi még idéz ilyen adatokat Karcsay közlése nyomán. Hasonló megismerés volt a románoknál *kedd asszonya, a pénteki szent anya*, akit a keleti szlávok is tiszteltek.²⁰

A hét napjairól elnevezett, munkatilalmat ellenőrző földöntúli lények tisztelete Ázsiára is áterjedt. Ez az azonosság feltűnt már Bleichsteinernek is, aki a *Perchtengestalten in Asien* című tanulmányában a tadzsikoknál említi *kedd asszonyát*. Ez a mítikus lény a fonás védszentje, az ő péntekjén nem szabad fonni. Tésztafélét is készítenek számára, s ez az ünnep ugyanúgy összefügg a baromfival, mint a Luca-nap. A tadzsik kedd asszonyának felajánlott lisztben például tyúklábnymok láthatók.²¹

Több hipotézis tett már kísérletet arra, hogy a női munkatilalmat elrendelő és ellenőrző naptári szentnek eredetét megfejtse, s hogy voltaképpen megindokolja a téli női ünnepnapok eredetét. Itt kell megemlíteni azt is, hogy a női ünnepnapok időpontja annál inkább kitolódik, minél nyugatabbra vagyunk Kelet-Európától. Mint láthattuk, a Balkánon inkább novemberi ünnepről beszélhetünk. Közép-Európában december 13-a, Luca napja a legjellegzetesebb jeles nap. Nyugat felé haladva Luca nevét és alakját egyre inkább *Perchta* váltja fel. Perchta jövetelét Salzburgban és Tirolban a háromkirályok napjának előestéjén várják. Perchta maszkos alakoskodói is ebben az időpontban bukannak fel.²²

Tekintettel arra, hogy ennek a témakörnek a taglalására ezen a helyen mód nincs, ez alkalommal csupán néhány megoldási kísérletet említenék meg.

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy ezek az annyira eltérő elnevezésű, de jellemzőik szempontjából mégis meglehetősen egységes, női munkatilalommal összefüggő, a Balkántól az Alpokig ismert ünnepnapok, melyeknek időpontja az októbertől háromkirályok napjáig terjedő időszakban van, valóban összefüggnek-e egymással vagy egymástól függetlenül jöttek létre.

Akik szerint ezek a babonák és szokások közös eredetűek, általában egy antik istennő kultuszának továbbélését feltételezik a kérdéssel kapcsolatban. Mindenekelőtt Artemisz–Diana–Hekaté, azaz egy ősrégi holdistennő kultuszának fennmaradására gondolnak.²³ Szóba kerülhetne a Démétér-kultusz továbbélése is. A november 21-i Mária-ünnepről Megas ezt írja: „This feast-day is commonly known as Our Lady Mesosporitissa... It is also called Our Lady Polysporitissa, because it is the custom on this day to boil several varieties of corn in a large cauldron...”²⁴ A „panspermia” felajánlásával kapcsolatban a Démétér-kultuszra utal. Ugyanebből az okból hozza összefüggésbe Schneeweis is Varvara (Borbála) napját a Démétér-kultusszal.²⁵

A tudós írók már a középkortól kezdve több ízben megkísérelték azonosítani Perchta (Bercht) figuráját Artemisz–Diana–Hekatével. A humanizmus korában is gyakran felbukkant ez a feltevés. Liungman rekonstrukciós kísérlete

szerint az illírek tovább örökítették a „bajuvárok” azt a kisázsiai–görög–római hagyományt, amely ehhez az antik istennőhöz fűződött, s így alakult ki Perchta alakja. Több osztrák folklorista átvette Liungmantól ezt a hipotézist.²⁶

Egyesek kísérletet tettek arra is, hogy Perchtát, Lucát és a többi téli istennőt az ógermán, azaz szláv vagy kelta hitvilágból származtassák.²⁷ Végül is *Mannhardt*, majd utána mások is észrevették ezekben a női figurákban az egyszerű naptári megszemélyesítést. Mannhardt szerint azért került sor ezekre a kalendáris megszemélyesítésekre, hogy értelmezhető legyenek a régebbi, ma már érthetetlen tilalmak és varázscselekmények. Szerinte mindezek az ünnepek egy vegetációs démon kultuszán alapulnak. „Romániában szent vasárnap asszonya, szent szerda asszonya, és szent péntek asszonya nevű jótékony lényekben hisznek... Az oroszok a péntek jelentésű ‚pjatnica’ szóból képezték Szent Pjatnica (Péntekasszony) nevét, ez a figura haragos, ha az emberek nem ünneplik... Akárcsak a hét napjaival kapcsolatos eddig felsorolt példák, a kalendárium kiemelkedő jeles napjai is perszifikálódtak, s ezek a nevek természetesen egybeestek a szentek nevével.”²⁸ Mannhardt Grimmel sem ért egyet, aki Perchtát pogány germán istennőnek tekinti; Perchta valójában csupán a háromkirályok napjának megszemélyesítője, akárcsak Luca, aki a téli napforduló középkori perszifikációjaként mítikus alakká vált. Erre vonatkozó fejtegetését azzal a megjegyzéssel zárja, hogy az évszakok és a naptári ünnepek fenti megszemélyesítései olyan mítikus képzetekhez fűződnek, amelyek a vegetációs démonok köréhez tartoznak.²⁹

A munkatílmak etiológiailag alátámasztó természetfeletti lényeket *Von Sydow* „taboo ficts”-nek nevezte, ezek kérdésével több munkájában foglalkozik.³⁰

Csicserov az október és december közötti időszakban sorrakerülő női ünnepekről azt állapítja meg, hogy segítségükkel hónapról hónapra nyomon lehet követni egy sokoldalú lény megjelenési formáit; ez a lény termékenységserkentő szerepű az ember és a föld esetében.³¹ Kretzenbacher is egy ősrégi, közép-európai képzet továbbélésére gondol, amikor ezt írja: „Mert mindannyiunk hiedelemképzeteiben létezhetett egy női figurája a téli napfordulónak, aki azért bolyong a téli napforduló idején, mert nőnek elképzelt mítikus lény..., s minden bizonnyal alapvető módon kötődik a halott- és termékenységkultuszhoz.”³²

Az idézett elképzelések alapján a következő kép alakul ki: Kelet-Európa földművelő népei gondolkodásának középpontjában a tél elején már ősidőktől fogva az új étellel és a növényvilág jövőjével kapcsolatos gondok álltak. Ezek a gondok vezethettek az emberi és növényi termékenység kultuszát jelképező nőalakokhoz, akiknek azonban pozitív tulajdonságaik mellett negatív tulajdonságaik is vannak: egyidejűleg madonnák és boszorkányok, farkasistennők, reménység és pusztító hatalom.

A magyar néphit szempontjából ez a kérdés azért érdekes, mert a magyar Luca-hiedelmek közt egyaránt előfordulnak az ünnep pozitív és negatív jellegzetességei is. Ezen a területen – Róheim Géza egykori és igen szerteágazó elemzése szerint is – még sok kutatási lehetőség rejlik. A magyar Luca-hiedelmek egyesítik a tőlünk számítva keleti és nyugati népek hasonló női ünnepei-

nek úgyszólván minden jellegzetességét.³³ Éppen ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy csupán feltárjuk a téli ünnepek általános jellegzetességeit. A magyar Luca-nap szerteágazó vizsgálata révén lehet majd bebizonyítani a konkrét történelmi és földrajzi összefüggéseket is.³⁴

Fordította: *Blau Júlia*

Jegyzetek

- ¹ Acta Antiqua Hungarica 14 (1966), Különnyomat.
- ² Vö.: Pásztori Magyar Vergilius. Budapest, 1938; Vallástörténeti tanulmányok. Budapest, 1959., 322. és a következő lapok; Literatur und Folklore im klassischen Altertum. In: Acta Antiqua Hungarica 7 (1959). Ezenkívül számos utalás.
- ³ Erről átfogó irodalom található tanulmányomban: Regélő Monday. (The First Monday after Epiphany). In: Acta Ethnographica VIII. Fasc. 1–2. 1959. Ezenkívül: Naptári ünnepek – népi színjátzás. Budapest, 1964. passim.
- ⁴ Werden und Wesen der bukolischen Poesie, 12–13.
- ⁵ G. A. Megas: Greek Calendar Customs. Athens, 1958., 21.
- ⁶ E. Schneeweis: Serbokroatische Volkskunde. Bd. I. Berlin, 1961., 109.
- ⁷ V. I. Csicszerov: Zimnyij period russzkava narodnava zemljegyelicseszka kalendara XVI–XIV vekov. Moszkva, 1957., 72. és a következő lapok. Kéziratossá magyar fordítása elkészült.
- ⁸ Schneeweis: Serbokroatische Volkskunde, 109. és a következő lapok. – L. Kretzenbacher: Santa Lucia und die Lutzelfrau. München, 1959.
- ⁹ Erről átfogóan: Szendrey Zsigmond: A magyarság néprajza. IV. kötet. *Jeles napok* c. fejezet.
- ¹⁰ A Luca-napi alakoskodással kapcsolatban: Dömötör–Eperjessy: Dodola and other Slavonic folk-customs in County Baranya. In: Acta Ethnographica XVI. 1967., 399. és a következő lapok. Fényképekkel és további irodalommal.
- ¹¹ Vö.: Masken in Ungarn. Különnyomat a Schweizerische Archiv für Volkskunde. Basel, Jg. 63. 1967. 3–4. füzetéből. Fényképfelvételekkel.
- ¹² Kretzenbacher, op. cit. passim.
- ¹³ Lejegyezte Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő.
- ¹⁴ Lejegyezte Égető Melinda.
- ¹⁵ Ipolyai Arnold: Magyar mythologia. Budapest, 1929., 3. kiadás, I. kötet, 191.
- ¹⁶ Gyűjtötte Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő Harkányfürdőn, 1964-ben.
- ¹⁷ Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925., 229. Továbbá: Adalékok a magyar néphithez II. Budapest, 1920.
- ¹⁸ Szentmihályhegy, Somogy megye, 1963. Lejegyezte Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő.
- ¹⁹ Gyűjtötte Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő. Szentmihályhegy, Somogy megye, 1964.
- ²⁰ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd az Ethnographia hasábjain folyt vitát Katona Lajos, Szabó Imre, Roska Márton és Róheim Géza cikkeivel az 1905., 1906., 1910., 1912., 1913., és 1914. évfolyamban. Továbbá könyvismertetésem: Kretzenbacher: Santa Lucia etc. In: Ethnographia, 1961., 477. és a következő lapokon.

- ²¹ Bleichsteiner: Archiv für Völkerkunde VIII. 1953. Továbbá az előző jegyzetben említett ismertetésem.
- ²² Nem sorolom itt fel a Perchta-kérdéssel kapcsolatos gazdag irodalmat. A kérdésről átfogóan lásd: L. Kretzenbacher: op. cit. 66. és a következő lapokon. – W. Liungman: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein I–II. Helsinki, 1937–1938. A XVIII. és a XIX. fejezetben. – A. Dörrer: Tiroler Fasnacht. Wien, 1949.
- ²³ Főként Liungman idézett művében.
- ²⁴ Megas op. cit. 22–23., főként M. P. Nilssonra hivatkozik.
- ²⁵ Schneeweis: op. cit. 110. Ezenkívül lásd E. O. James átfogó könyvét: Seasonal feasts and festivals. London, 1961., további irodalommal. Valamint: M.P. Nilsson: Greek Folk Religion. New York, 1940.
- ²⁶ Lásd a 22. jegyzetet.
- ²⁷ Egyebek mellett: E. Fehrle: Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker. Kassel. 1955., 25. és a következő lapokon. Mivel Perchta már a tél-középi ünnepekhez tartozik, itt általában a germán népi napforduló ünnepére hivatkoznak, a *Modranecht*-re (Beda Venerabilis említi), az észak-germán mitológiából ismert istennőkre és sors-asszonyokra, az olasz Befana-perszonifikációra stb. Erről bővebben ír Liungman: op. cit.
- ²⁸ W. Mannhardt: Wald und Feldkulte I–II. Berlin, 1875. Bd. II. 184–186. a lábjegyzetben.
- ²⁹ Mannhardt: op. cit. 184.
- ³⁰ C. W. von Sydow: Selected Papers on Folklore. Copenhagen, 1948. Vö. tanulmányaimat ezzel kapcsolatban: Zur Frage der sogenannten Kausalfiktionen, IV. In: International Congress for Folk-Narrative Research. Athens. 1965. Továbbá: Animistic Concepts and Supernatural Power in Hungarian Folk Narratives and Folk Customs. In: Journal of the Folklore Institute. Bloomington. Vol. IV. June 1967.
- ³¹ Csicszerov op. cit.
- ³² Kretzenbacher op. cit. 23.
- ³³ Róheim Géza idézett műveiben.
- ³⁴ Ezt ajánlja Ingeborg Weber-Kellermann is egyik észrevételében: Der Luzienstuhl im deutschen und ungarischen Volksglauben. In: Hessische Blätter für Volkskunde. Bd. 49/50. Itt utalás található a magyar Luca-napi szokások fontos közvetítő szerepére a környező népek hasonló szokásai és hiedelmei között.